

Pleonazmus és tautológia

A fölöslegesnek tűnő szerkezetek tanításáról

Schirm Anita

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A pleonazmus és a tautológia jelenségét a különböző nyelvészeti szakmunkák eltérően közelítik meg. Egyes retorikák szerint szinonim a két fogalom, s a meghatározásaik is tartalmaznak átfedéseket. Más munkák viszont a köztük lévő különbségre helyezik a hangsúlyt, s a pleonazmust hasonlóságon, míg a tautológiát azonosságon alapuló szószaporításnak tartják. Tanulmányomban a szakirodalom definícióinak az áttekintése után egy középiskolai tankönyv-korpusz elemzésének az eredményeit ismertetem, majd ötleteket adok arra, hogy a nyelvtanításban hogyan lehetne a korábbi ismereteket felhasználva példák segítségével a diákok számára a hétköznapi helyzetekben is használható módon megtanítani e két fogalmat. Ugyanis mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia kötődik a nyelvhelyességhez, a kommunikációhoz, a stílisztikához, a retorikához, a szemantikához és a pragmatikához, vagyis számos kapcsolódási pont van az egyes tananyagokban a két fogalom megismertetésére. A tanulmányban emellett érvelek, hogy nem fölösleges fölöslegesnek tűnő szerkezeteket tanítani, mert a fölöslegesség látszata mögött számos, egyáltalán nem fölösleges nyelvhasználati stratégia húzódhat meg.

Kulcsszavak: pleonazmus, tautológia, redundancia, diskurzusjelölők, nyelvtanítás

1. Bevezetés

A pleonazmus és a tautológia jelenségét még a különböző nyelvészeti szakmunkák is eltérően közelítik meg. Egyes retorikák szerint szinonim a két fogalom, s a meghatározásaik is tartalmaznak átfedéseket. Más munkák viszont a köztük lévő különbségre helyezik a hangsúlyt, s a pleonazmust hasonlóságon, míg a tautológiát azonosságon alapuló szószaporításnak tartják. A középiskolai tankönyvekben a két jelenséget általában összemossák, s a pongyola fogalmazásmód stílushibájaként mutatják be őket. Tanulmányomban a szakirodalom definícióinak az áttekintése (2. fejezet) után egy középiskolai tankönyvkorpusz elemzésének az eredményeit ismertetem (3. fejezet). Majd ötleteket adok arra, hogy az oktatásban hogyan lehetne a nyelvészeti ismereteket felhasználva a diákok számára a hétköznapi helyzetekben is használható módon megtanítani e két fogalmat (4. fejezet).

A célom a tanulmánnyal egyrészt az, hogy a hagyományos retorikai szemléletmód által nyelvi vétségnek tekintett pleonazmust és tautológiát a nyelvi tevékenység pragmatikai és szemantikai tényezői felől mutassam be, s felhívjam a figyelmet ezeknek az alakoknak a motiváltságára. Másfelől arra is rá szeretnék világítani, hogy mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia heterogén, ám rendszerezhető jelenség. Végül pedig azt kívánom hangsúlyozni, hogy a jelenleg forgalomban lévő

tankönyvek következetlenségei ellenére az oktatásban is figyelmet kellene fordítani a redundanciajelenségekre. A funkcionális kognitív nyelvelméletet kiindulópontként felhasználva az elítélésük helyett a funkcióik bemutatásával ugyanis a diákok számára új tapasztalatok kínálhatók fel a nyelvről. A tanulmányból az is kiderül, hogy nem fölösleges látszólag fölöslegesnek tűnő szerkezeteket használni és tanítani, hiszen a redundánsnak látszó megfogalmazások mögött pragmatikai többlettartalmak húzód(hat)nak meg, s az elsősre szabálytalannak tűnő kifejezésmódok mögött bizonyos szabályosságok fedezhetők fel. E többlettartalmakat a diákok is képesek észrevenni, s maguk is rájönnek a szószaporításhoz kötődő nyelvhasználati tanácsok (pl. Balázs–Zimányi 2007: 42–43) viszonylagosságára, ha a valós nyelvhasználat adatait elemzik.

2. A pleonazmus és a tautológia megközelítései

Mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia fogalma az antikvitástól kezdve napjainkig megjelenik a retorikai és a stilisztikai munkákban. Néha együtt tárgyalják őket, s a pongyolaságon belüli bőbeszédűség megnyilvánulásaiaként tekintenek rájuk (pl. Szende 1985; Szathmári 2004), olykor szinonimaként kezelve a két terminust, máskor pedig az általuk képviselt tradíciók különbségeit emelik ki, azt, hogy a tautológia a propozicionális logika fogalma, a pleonazmus pedig a retorika alakzata.

A pleonazmust legtöbbször szófölslegként határozzák meg (Szathmári 2004: 176), ám ennek a kategóriának a kezelése sem egységes a nyelvészeti leírásokban. Az *Alakzatlexikon* például csak azt a szerkezetet tekinti pleonazmusnak, amikor egy „olyan jelző vagy határozó bővíti az alaptagot, amelynek a jelentése szervesen beletartozik” az alaptag jelentésszerkezetébe (Jenei–Minya 2008a: 465). Például: *új nóvum, rossz ómen, kétségtelen tény, polgári burzsoázia, régi hagyomány, szörnyű monstrem, végső konklúzió, empirikus tapasztalat, vizuális látás, női melltartó, zsidó rabbi, váratlan hidegzuhany, hétvégi vikend, gyors kapkodás, magyar hungarikum, halkan suttog, lassan cammog, tovább folytatódik, tipikusan jellegzetes, első prototípus, váratlan meglepetés, szomorú tragédia*. A pleonazmust szokták fölösleges szószaporításként is definiálni, ám a *fölsleges szószaporítás* szerkezet maga is egy pleonazmus.

A *Retorikai lexikon* pleonazmus szócikke (Jenei 2010: 943–945) a fentebb említett szerkezeten, azaz a jelzővel vagy határozóval bővített alaptagon kívül még további három típusát különbözteti meg a pleonazmusnak: a terpeszkedő kifejezéseket (pl. *ünnepség alkalmával*), a kétszer mondást (pl. *harcolunk és küzdünk*) és a töltelékiszavakat (pl. *véleményem szerint, tulajdonképpen*). Ha a *Retorikai lexikon* csoportjait nézzük, látható, hogy a pleonazmus kategóriájába sorolt jelenségek grammatikailag és pragmatikailag is különbözőképpen viselkednek. Például a terpeszkedő kifejezések közé sorolt *intézkedést foganatosít, vizsgálatot eszközöl, kifizetésre kerül, megoldást nyer, az ünnepség alkalmával, a biztosító felé* szerkezetek esetén a szerkezetet alkotó egyik tag jelentése sem része a másik tag jelentésének. Azért nevezik őket terpeszkedő kifejezésekknek, mert e szerkezetek egy igével (*intézkedik, megvizsgál, kifizetik, megoldódik*) vagy névszóval (*az ünnepségen, a biztosítónak*) is kifejezhetők, azonban valamilyen kommunikációs ok miatt mégis a hosszabb szerkezetet használják a beszélők. A leíró nyelvtanok az ilyen típusú szókapcsolatokat funkciógés szerkezeteknek hívják, s megállapítják,

hogy a funkcióigés szerkezetek és az egyszerű igék közti különbség (pl. *beszédet tart* vs. *beszél*) nem grammatikai, hanem stílári (Lengyel 1999: 121). A használatuknak különféle oka lehet, például a körülírás, a kiemelés, nyomatékosítás, de a pontosabb közlés és a szaknyelvi stílus is motiválhatja a megjelenésüket (Sziklai 1986).

A pleonazmus másik esetének tekinti a *Retorikai lexikon* a kétszer mondást vagy felesleges halmozást. Az elnevezés kissé megtévesztő, ugyanis a kétszer mondás meghatározás a változtatás nélküli ismétlésre, a geminációra is ráillik (pl. *hogymindent kétszer mond, kétszer mond*), ám a pleonazmusnál a szinonimával való ismétlésen van a hangsúly. A felesleges halmozást (pl. *megcsináljuk és végbeviszük*) a lexikon a „dagályos, mondanivaló nélküli” szónoklás (Jenei 2010: 944) jellegzetességének tartja.

A pleonazmus utolsó kategóriája a *Retorikai lexikon* szerint a töltelékszavak csoportja. Ezek túlzott használatát a kézikönyv „fedőszöveg”-nek minősíti (Jenei 2010: 944). A *tulajdonképpen, hát, szóval, voltaképpen, izé, egyébként* szavakat a nyelvújítás „tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat vesztett fölösleges” elemeknek tartja (Rácz 1983: 323). A *Nyelvújító kézikönyv beszéd-töltelék* szócikke szerint: „Ezek többnyire csupán arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folyamatosságát, ill. megakadályozza, hogy a beszélgető társ elvegye tőle a szót” (Rácz 1983: 323). Az idézetben felsorolt, a kézikönyv szerint mintegy mellel megemlített funkciók azonban igen fontos beszédtervezési és társalgásirányítási stratégiák. S igaz ugyan, hogy a töltelékshónak nevezett alakok nem illeszkednek tartalmilag a közlésbe, de gyakran a diszharmonia feloldását segítik. Máskor pedig ezek az elemek a diskurzus szervezésében vesznek részt, és pragmatikai viszonyokat, beszélői attitűdöket jelölnek. Gondoljunk csak a *hát*-ra, amely a bizonytalanságon és az időhúzáson túl bizonyosságot, evidenciát, csodálkozást, kételkedést, nyomatékosítást is tud jelezni, emellett a mondanivaló továbbvitelében is szerepe van, valamint következtető kötőszóként és udvariassági jelölőként is képes funkcionálni (vö. Schirm 2008). A diskurzuselemzés a beszélgetés szervezésében betöltött funkcióik és pragmatikai viszonyjelölő szerepük miatt nem is töltelékshónak nevezi a *hát*-ot, a *szóval*-t, az *egyébként*-et és a hasonló elemeket, hanem diskurzusjelölőnek (a terminusról bővebben l. pl. Schirm (2011)-et).

Az eddig tárgyalt jelzős és határozós szerkezetek, a terpeszkedő kifejezések, a felesleges halmozások és a töltelékshavak példái is jól mutatják, hogy a pleonazmus kategóriájába sorolt jelenségek nem viselkednek egységesen, ezért túlzottan leegyszerűsített és félrevezető a szófölsleg kategória alá sorolni és megbélyegezni őket. Az idézett munkák azt azonban kiemelik, hogy ha szándékolt a pleonazmusok használata, akkor már nem stílusbának, hanem stíluserevénynek tekinthetők. Hatásos stílusesszközként pedig főként nyomatékosításra, fokozásra, illetve ellenpontosításra használhatók. A pleonazmusok kétarcúságát H. Varga (2008a) is hangsúlyozza, ám az érvelése pragmatikai szempontokat nem vesz figyelembe. Ő ugyanis nyelv-helyességi hibának tartja, ha a beszélők több szót használnak, „mint amennyi a gondolat világos és szabatos kifejezéséhez okvetlenül szükséges, pl. *fölsleges szöszaporítás* (...)”, vagy ha öncélúan, funkciótlanul” halmoznak grammatikai eszközöket (pl. *eztet*) (H. Varga 2008a: 9). Az adott helyzetben szükséges információ mennyiségének a megítélésében azonban lehetnek különbségek a beszélő és a hallgató közt. Továbbá a grice-i mennyiség első maximájának a kihasználásával

alkalmi társalgási implikaturákat is fel lehet ismertetni (vö. Nemesi 2009: 60). A grammatikai eszközök halmozása (pl. *aztat, őtet*) esetén pedig a kontextus ismerete és a beszélő szándéka nélkül gyakran nem lehet megállapítani egy-egy jelenségről, hogy az csupán nyelvjárási jellegzetesség, vagy az érthetőbb, pontosabb közlésre törekvést szolgáló szándékos túlbiztosítás. H. Varga a grammatikai pleonazmusokon belül megkülönbözteti a kötelező, a nyelvi rendszer által előírt pleonazmusokat (pl. *azon az asztalon*) és a fakultatív, stilisztikai szerepű pleonazmusokat (pl. *ennek következtében tehát*). Ez utóbbiakat azonban a szerző csak grammatikai, illetve nyelvhelyességi hibaként tárgyalja, ám annak a bemutatása elmarad, hogyan és mikor fejez(het)nek ki expresszivitást (H. Varga 2008b). A két, fentebb hivatkozott ismeretterjesztő cikken túl H. Varga Márta szaktudományos írásokban is foglalkozott a redundanciajelenségekkel, s a nyelv művelői állásfoglalásokat ütköztette az empirikus adatokkal, valamint egy kérdőíves felmérés eredményeit felhasználva bemutatta a nyelvhasználóknak a vizsgált jelenségekhez kapcsolódó vélekedéseit (H. Varga 2008c; 2009). A fakultatív elemhalmozás jelenségek közt H. Varga két kategóriát különít el: a funkciós és a funkciótlan eseteket. Az előbbinél az elemhalmozás betölthet értelemmegkülönböztető szerepet (pl. *Látja a barátod ~ Látja a barátodat*), sajátos rétegnyelvi használati értékkel bírhat (pl. *ezt ~ eztet*), továbbá nyomatékosabban és egyértelműbben jelölheti a szó grammatikai funkcióját (pl. *rólam ~ énrólam*) (vö. H. Varga 2008c: 358; 2009: 22). A funkciótlan elemhalmozásokat (pl. *övéké, inkább közelebb*) azonban a szerző a hivatalos nyelv művelői állásfoglalást bemutató nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatónak tartja. Ám annak eldöntése, hogy mikor bír funkcióval egy elem és mikor funkciótlan, a kontextus minden elemének az alapos ismeretét igényli.

A pleonazmusozhoz hasonlóan a tautológia fogalma sem problémamentes (vö. Ward–Hirschberg 1991: 508; Rumbold 2000). Másrétten ugyanis szigorúan logikai értelemben a tautológia alatt, és másként használják a terminust a stilisztikában és a retorikában. A legszűkebb, logikai meghatározás szerint: „egy logikai formula tautológia, ha a változók minden lehetséges igazságértékére igaz műveleti eredményt ad” (Rumbold 2000: 52). Tautológia például a $p \vee \neg p$, hiszen akár igaz, akár hamis a p értéke, a $p \vee \neg p$ kijelentés szükségszerűen igaz lesz. A logikai tautológiánál tágabb fogalom a természetes nyelvi tautológia, ez ugyanis a „konvencionális jelentés szintjén információérték nélküli, önisméltódó nyelvi alkatából adódóan mindig igaz állítás” (Nemesi 2009: 8). Például: *igaz, ami igaz; a nők nők; a férfiak férfiak; a tautológia pedig tautológia*.

A természetes nyelvi tautológia fogalmához sorolt nyelvi jelenségek terén is változatosság figyelhető meg a szakirodalomban. Vannak olyan leírások, amelyek csak a diskurzus szintjén lévő ismétlést (pl. *A háború az háború*) tekintik tautológiának, míg más rendszerezések (pl. Szathmári 2004: 176; Lehmann 2005) a nyelvtan szintjén megjelenő ismétléseket, például a raghalmozást (*aztat, kívülről*) is tautológiának tartják. Azonban teljesen más motiválja a diskurzus szintjén és a nyelvtan szintjén megjelenő redundáns alakokat: az előbbieket valamilyen beszélői viszonyulást fejeznek ki, pragmatikai információt hordoznak, s az érvelésben játszanak fontos szerepet, az újrajelölések esetén viszont a korábbi toldalék elhomályosulása miatti túlbiztosítás, az érthetőbb, pontosabb közlésre való törekvés a fő ok. A tautológiához tartozó jelenségek változatossága és eltérő megközelítési

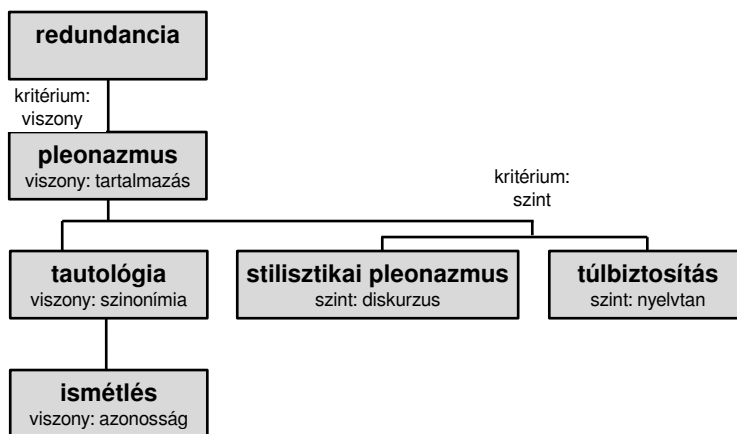
módja megfigyelhető a hazai stilisztikai és retorikai kézikönyvek meghatározásai közt is. Lássunk ezek közül néhányat.

Az *Alakzatlexikon* szócikke szerint a tautológia vagy szószaporítás „valamely fogalomnak, gondolatnak vagy nyelvi viszonyoknak azonos jelentésű szavakkal való ismétlése, vagy ugyanannak a szótőnek eltérő toldalékokkal (...) történő megismétlése” (Jenei–Minya 2008b: 583). Tautológia például a *transzparens és átlátszó*, a *csak és kizárólag*, a *de azonban*, az *eredeti önálló*, a *körülbelül mintegy*, a *most jelenleg*, a *háború az háború*, az *Ez az agglegény nem házas*, a *Minden fekete ló fekete*. Tautológia esetén az *Alakzatlexikon* szerint az „egymást követő szavak sem tartalmilag, sem hangulatilag nem gazdagítják a közlést” (uo). Ez a definíció funkciótlannak állítja be a tautológiát, azonban néhány bekezdéssel később a leírás már a tautológia fokozó szerepét említi (Jenei–Minya 2008b: 584). A *Stilisztikai lexikon* (Szathmári 2004: 176) a tautológiánál a stilisztikai cél nélküli, főlegesen ismétlést hangsúlyozza, míg a *Retorikai lexikon* szócikke (Adamikné 2010: 1198–1200) a tautológiának az érvelésben betöltött szerepét emeli ki. A *Retorikai lexikon* kitér arra is, hogy a tautológiák egy része (pl. *az üzlet az üzlet*, *egy nő az nő*) csak látszólagos tautológia, azaz bár azonosságként vannak megfogalmazva, az azonosság terminusai közti különbséggel mégis valamilyen többletjelentés fejeződik ki. Ahogy a fenti példákban is látszik, a tautológiának különféle megjelenési formája van (pl. szükségszerűen igaz kijelentések, ugyanannak a jelentésnek az ismétlései), s mindegyikre más jellemző szemantikailag és pragmatikailag, ezért érdemes kategóriánként megnézni a használatuk lehetséges okait. A motivációk feltérképezéséhez azonban önmagában a tautologikus megnyilatkozás ismerete nem elegendő, a kontextust is mindig figyelembe kell venni.

A tautológiát és a pleonazmust a hazai leírások többsége (pl. Szathmári 2004) egymáshoz közel álló esetként mutatja be, s nem ad egyértelmű fogódzókat a megkülönböztetésükhöz. Mivel nehezen definiálható a két fogalom külön-külön is (vö. Minya 2008), és az egymáshoz való viszonyuk is problémás, ezért a tankönyvekben általában együtt tárgyalják őket. Ez a leegyszerűsítés önmagában még nem lenne gond, ha nem csupán a stílushiba voltuk kerülne elő. Hiszen mind a tautológia, mind pedig a pleonazmus stilisztikai többletté is válhat, s e jelenségek különféle pragmatikai információkat kódolhatnak.

A nemzetközi szakirodalomból is lássunk egy példát a tautológia és a pleonazmus elkülönítésére. A két fogalom kapcsolatát Christian Lehmann az 1. ábrán látható módon ragadja meg.

Lehmann redundancián az olyan elemek megjelenését érti, amelyek nem járulnak hozzá az üzenet információtartalmához. Rendszerében a redundanciajelenségek kétféle kritérium mentén vannak csoportosítva: egyrészt a szerkezetet alkotó elemek közti viszony, másrészt pedig a megvalósulás szintje szerint. A viszonyt tekintve a pleonazmusnál a tartalmazás relációja figyelhető meg, azaz a kifejezés egyik része tartalmazza a másik rész jelentését. Például a *menettérti retúr* szerkezetben a *retúr* szó jelentése 'oda-vissza szóló', *menettérti* már magában foglalja a *menettérti* jelentését. A pleonazmustól eltérően a tautológiánál a kifejezések egymás szinonimái, ahogy azt a *de azonban* példa is mutatja. Ismétlés esetén pedig teljes azonosság áll fenn a kifejezések közt (pl. *oly messze, messze, messze még a cél*).

1. ábra

Lehmann rendszere a redundanciajelenségekről (Lehmann 2005: 4)

A megvalósulás szintje szerint a pleonazmusoknak két típusát különíti el Lehmann: a diskurzus szintjén működő stilisztikai pleonazmust (pl. *jövőbeli terv*), illetve a nyelvtan szintjén lévő túlbiztosítást (pl. *őtet*). Ez a rendszerezés használható volna a közép- és felsőfokú oktatásban, mivel egyértelmű kritériumokat ad meg az egyes csoportok elkülönítésére. A tankönyvekben ugyanis jelenleg csupán néhány redundanciátípusnak a bemutatása található, ám ezek nincsenek rendszerbe foglalva. Lássuk, hogy a rendszerezés helyett mit találunk a tankönyvekben!

3. A pleonazmus és a tautológia a középiskolás nyelvtankönyvekben

A pleonazmus és a tautológia fogalma már a középiskolai oktatásban is megjelenik. A tanításuk feltérképezéséhez kvalitatív tartalomelemzést végeztem: egy klasszikus, leíró nyelvészeti tankönyvet és egy újgenerációs, kísérleti tankönyvcsaládot hasonlítottam össze. A klasszikus, sok éven át tanított munkák közül Szende Aladár 1994-es *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak* című tankönyvét elemeztem, amely egyetlen kötetben fogja össze a teljes leíró nyelvtant. Az újabb munkák közül pedig a Baranyai Katalin, Téglásy Katalin, Vitéz Annamária és Valaczka András szerkesztésében megjelent OFI-s újgenerációs *Magyar nyelv és kommunikáció* című tankönyvcsaládot vizsgáltam. A tankönyvek pontos adatai a tanulmány végén találhatóak. Azért ezt a két tankönyvtípust választottam, mert úgy véltem, hogy a köztük lévő 20 év különbség már elegendőnek bizonyulhat a vizsgált jelenségek tanításának szemléletmódjában bekövetkező esetleges változások feltérképezéséhez. Valamint arra is kíváncsi voltam, hogy a pleonazmus és a tautológia bemutatása milyen példaanyagon történik a két kötetben. Mivel az elemzés során nem a tankönyvi szövegek megszerkesztettségét vizsgáltam, hanem a szemléletmódjukat, az érvelésüket és a hozott példák típusát néztem, ezért nem használtam különféle mérőszámokat (pl. terminusok gyakorisága) a két tankönyvcsalád

összehasonlításához. Ehelyett a vizsgált tankönyvek ugyanazon témát, a redundanciajelenséget feldolgozó szöveghelyeit tartalmilag elemeztem. A későbbiekben az árnyaltabb bemutatás érdekében a korpusznyelvészet kínálta eszközökkel (vö. Tóth 2014) is lehet még majd finomítani az elemzést, továbbá érdemes lehet kibővíteni a korpuszt más tankönyvcsaládokkal, például a Mozaik Kiadó nyelvtankönyveivel is.

Szende Aladár tankönyvében 4 témánál, az igeikötőknél, a jelzők helyes használatánál, a mondat szintagmáinál és a különböző stílusoknál esik szó a redundanciajelenségekről. Lássuk ezeket részletesebben is! A szófajok bemutatásánál a tankönyv redundánsnak tartja az igeikötőt akkor, ha anélkül is kifejezi az ige a kívánt jelentésárnyalatot. Példaként az *értésít, közöl, pótol* igéket hozza, amelyek igeikötő nélkül is egyszeri, befejezett cselekvést jelölnek, „ezért fölösleges a *ki-, le-, be-* igeikötővel való” megtoldásuk (i. m. 83). Arról azonban nem ír a tankönyv, hogy ezeknek az igeikötős alakoknak akár nyomatékosító vagy a mondanivalót túlbiztosító szerepük is lehet, s jelentéstöbbletet és stílusbeli különbséget is kifejezhetnek (vö. Kovalovszky 1953: 174–176). Továbbá arról sem esik szó a tankönyvben, hogy az igeikötőkkel alkotott neologizmusok (pl. *besír, betámad, bevállal*) nem a pongyola nyelvhasználat hibáinak tekinthetők, hanem „szisztematikus összefüggésekre” épülnek (Ladányi 2007: 271). Ezt a rendszerszerűséget egy olyan korábbi keletkezésű neologizmus, a *bevállal* kapcsán is meg lehetne mutatni a diákoknak, amelyből már melléknevet is képeztek (*bevállalós*). A *bevállal*-ban a *be* igeikötő megjelenése nem esetleges, nem véletlenszerű, s nem arról van szó, hogy az *elvállal* helyett a nyelvhasználók hibásan alkalmazzák a *bevállal*-t. Az *elvállal* – *bevállal* pár összehasonlításából ugyanis jól látszik, hogy míg a szokásos *el* igeikötő „(eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igeikötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki” (Ladányi 2007: 274). A *bevállal* szóban a *be* egy új akcióminőséget, más, sajátos tartalmat jelenít meg: az *elvállal*-hoz képest kifejezi, hogy a vállalt tevékenység kockázatos, veszélyes, s a vállaló részéről a véghezvitele bátorságot és tettekkészséget igényel (vö. Sólyom 2012).

Szintén elítélően nyilatkozik Szende Aladár tankönyve azoknak az idegen szavaknak az igeikötővel való ellátásáról, amelyek eleve irányt jelölnek. Példaként erre az *invesztál* ('befektet') és az *integrál* ('egységesít') szavakat hozza, s helyteleníti a *beinvesztál* és *beintegrál* alakokat. Arra viszont nem tér ki a leírás, hogy az idegen szavak igeikötővel való használatának a pontosabb közlésre való törekvés, az expresszivitás, más igeikötők analógiás hatása, illetve a szerkezetkeveredés (pl. *invesztál* × *befektet* > *beinvesztál*) is lehet az oka (vö. Sinkovics 2011: 123).

A mondatban fejezetben a jelzőhasználatnál a tankönyv azt emeli ki, hogy a jelző elsődlegesen megkülönböztetésre, illetve egy-egy jellegzetes tulajdonság megnevezésére való. A szerző azt tanácsolja a diákoknak, hogy ne használjanak „öncélú, szerep nélküli jelzőket!” „A henyé jelző nem dísz, hanem sallang, nem gyönyörködteti, hanem elkedvetleníti a jó ízlésű olvasót” (Szende 1994: 109) – fogalmaz a tankönyv, s a fölösleges jelzőhasználat illusztrálására az *Élveztük hazánk aranyos levegőjét* példát hozza, amelyben mind a birtokos jelző, mind pedig a minőségjelző kitételét elmarasztalja. Ám annak megítélésére, hogy mikor „öncélú” egy jelző, nem ad támpontot a munka. A leírásból úgy tűnik, mintha a kommunikációban

a befogadó szemszögéből lenne megállapítva a fölöslegesség, ám a közlő oldaláról a jelzők által kifejezhető kommunikációs stratégiákra (íronia, nyomatékosítás, túlbiztosítás) nem tér ki a tankönyv.

A mondattani részben még két további helyen található elmarasztaló megjegyzés a redundanciajelenségekkel kapcsolatban. Egyrészt a szintagmák tárgyalásakor, másrészt a mellérendelő összetett mondat bemutatásakor. Mindkét esetben a „helyes használat szabályai” rész alatt olvashatók az előíró szabályok. A szintagmák kapcsán a tankönyv a szépirodalomból származó mellérendelő szerkezetekkel (Vörösmartytól a *Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl...* részt, Petőfitől pedig a *Ha férfi vagy, légy férfi, Erős, bátor, szilárd...* idézetet hozva) azt mutatja meg, hogy ezek „több oldalról”, „nagyobb nyomatékkal fejezik ki a mondanivalót” (i. m. 114). Ezeket a szerkezeteket a halmazás „értékes” fajtáinak tekinti a könyv, s egy hétköznapi példát (*Megtette és elvégezte kötelességét*) idézve szembeállítja velük a „rokon értelmű szavak fölösleges felsorakoztatását”, a „pongyola szószerkezetet” (uo.). Azonban a kontextus és a beszélő szándéka itt sincs megemlítve, ráadásul a szépirodalmi és a hétköznapi példák ütköztetésével úgy tűnhet a diákoknak, mintha a mindennapi nyelvhasználatban az ilyen szerkezetek teljesen alkalmatlanok volnának a nyomatékosításra. Néhány oldallal később (i. m. 122) pedig a rokon értelmű kötőszók kapcsán a *de* és az *azonban*, valamint a *de* és a *viszont* kötőszavak együttes használatának kerülésére int a tankönyv, ám a „pongyola” és a „helytelen” minősítéseken kívül magyarázatot nem ad arra, miért is nem szabad együtt használni e kötőszavakat.

Végül a stilsztika fejezetben is többször említi a tankönyv a fölösleges nyelvi elemeket. A társalgási stílus jegyeinél csupán egyetlen mondatot szentel a tananyag a töltelkiszavaknak (*izé, hogy úgy mondjam, kérem szépen, ugye*), ám a habozást, illetve a szókeresést is megadja a használatuk okaiként (i. m. 158). Vagyis a könyv funkcióval ruházza föl a töltelkiszó elnevezés által funkciótlanak tűnő nyelvi egységeket (vö. Schirm 2016: 111). A közéleti és a hivatalos stílus jegyeinél (Szende 1994: 168) pedig a terjengősség kerülésére inti a szöveg a diákokat, s többek közt a terpeszkedő kifejezések (*megállapítást nyert, vásárlást eszközöl*) használatát tartja kerülendőnek. A tudományos-szakmai stílus bemutatásánál (i. m. 173) pedig előkerül a szabatosság mint fő stílusjegy, amelyet a tankönyv úgy magyaráz, hogy se többet, se kevesebbet nem szabad mondani a szükségesnél. A szabatosság meghatározása egybevág Grice mennyiség maximájával, ám a tankönyv a kommunikációban résztvevő felek közti együttműködést és a kontextus fontosságát sehol nem említi.

Szende Aladár 1994-es tankönyvének idézett szöveghelyein még erőteljesen érvényesül a preskriptív szemlélet. A legtöbb tananyag rész végén az adott jelenség „helyes” használatát írja le a munka, s általában magyarázat nélküli tanácsokat közöl (pl. kerüljük a terjengősséget). Így a diákok felé egy leegyszerűsített, szabályelvű, a beszédhelyzetet figyelmen kívül hagyó nyelvszemléletet közvetít. Ezzel szemben az OFI kísérleti tankönyveiben a redundanciajelenségek tárgyalásánál már más szemléletmód érhető tetten, ugyanis kevesebb a rájuk vonatkozó előíró szabály és megbélyegzés, s megjelennek a nyelvi formák használatát magyarázó részek is. Lássuk az OFI-s tankönyvcsalád vonatkozó részeit!

A 10.-es újgenerációs tankönyvben (Téglásy-Valaczká 2015: 19) a szöveg tan rész mottójaként az alábbi Kosztolányi-idézet olvasható, amely a szófölség ellen

érvel: „*Hidd el (sic!) nincs nagyobb művészet a törlésnél. (...) Aki tudja, mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon. Tanítványaimmal először is szöveget olvastatnék. Versenyre szólítanám őket, hogy bírálgassák, dúlják föl, marcangolják szét. Díjakat tűznék ki azoknak, akik az értelem és érzés kára nélkül ki tudnak belőle hagyni. Nem azt jutalmaznám, aki egy tetszetős jelzöt talál ki vagy egy kerek mondatot hoz össze, hanem azt, aki kigyomlál egy henye jelzöt, egy sületlen mondatot.*” Ez a mottó – mintegy szövegszerkesztési tanácsként – áll a fejezet élén, s azt sugallja a diákoknak, hogy a fölösleges redundancia kerülendő. A szövegtan részben több szó nem is esik a terjengősségről, a tizedikes tankönyvben majd csak a kommunikáció fejezetben az egyes stílusok bemutatásánál kerül újra elő a fogalom. A hivatalos stílus kapcsán (i. m. 74) a terpeszkedő kifejezések jellemző stílusjegyként vannak felsorolva, ám példát nem hoz rájuk a könyv és nem is minősíti őket. A hivatalos stílus tárgyalásakor (uo. 76) viszont a terjengős kifejezéseket már kerülendőnek mutatja be a szöveg, s kiemeli, hogy ezek „a megértést zavaró tényezővé” válhatnak. A terjengős stílust a tankönyv még a mellébeszéléssel is összekapcsolja, s azt emeli ki, hogy ilyenkor a hosszú, valódi tartalom nélküli mondatok a közlendő információhiányát palástolják, s azért helytelenek, mert a kommunikáció lényegének, az információ továbbításának nem felelnek meg.

A kísérleti tankönyvek kevésbé előíró nyelvszemléletét az is mutatja, hogy a közléshelyzetet és a szövegtípust is figyelembe veszik az egyes jelenségek tárgyalásánál. A társalgási stílus jellemzőinél pedig a 11.-es tankönyvben (Téglásy–Baranyai 2015a) megjelenik Grice elmélete: az együttműködési alapelv és a maximák. A redundanciajelenségeknél nem érvényesül a mennyiség maximája, hiszen ilyenkor többet mond a beszélő, mint amennyi szükséges volna. A tankönyv a grice-i maximák rövid bemutatása után (i. m. 72) egy, a *Nyelv és tudomány* portálról származó, alábbi képet közli:

2. ábra

Nyitvatartási felirat, forrás: <https://www.nyest.hu/hirek/mikor-is-van-nyitva>

A tankönyv e példa kapcsán azt veti föl, hogy lehet, hogy a „felirat megfogalmazója nem tartotta be a mennyiségre vonatkozó kommunikációs maximát, és ezért közölt redundáns információt”. Azonban az is elképzelhető, hogy „az ismeretlen szövegező jól ismerte az együttműködési alapelvet, és meg is akart neki mindenben

felelni: ez a forma fejezte ki leginkább a közölni vágyott üzenetet”. Látható, hogy a tankönyv nem ítéli a bemutatott nyelvi formát, hanem igyekszik magyarázatot adni a használatára. A példa és a magyarázat tehát azt közvetíti a diákok felé, hogy ugyanazt a jelenséget, például egy redundánsnak tűnő megfogalmazást a szöveg-típus és a beszélői szándék ismeretében kell megítélni.

Az újgenerációs kísérleti tankönyvek a redundanciajelenségek közül még a töltelékszavakkal is foglalkoznak. Ám a tankönyvcsalád nem egységes a bemutatásukat illetően: egyszer megbélyegzi, máskor pedig kommunikációs szereppel ruhazza fel őket. Az 5.-es tankönyv például azt kérdezi a tanulóktól, hogy miért nem tanácsos használni a *hát, izé, nos* szavakat, s helyettük „jobb” kifejezéseket kér a diákoktól (Vitéz–Valaczkza 2015a: 73). A kérdés feltevése és az említett kifejezések rosszként való beállítása megbélyegző és egyoldalú. Ez a stigmatizáció azért is furcsa, mivel 4 oldallal korábban (uo. 69) a tankönyv maga is szerepelteti a *hát*-ot a jelentésmező témájához tartozó instrukcióban (*Látod, hogy valóban csak a szókin-csünk szabhat határt? Rajta, bővítsd hát!*). Továbbá az egész tankönyvcsaládban számos, töltelékszót tartalmazó szépirodalmi idézet szerepel. Így a diákok elbizonytalanodhatnak a kérdéses elemek használatát illetően, hiszen más nyelvészeti jelenségek illusztrálásánál a különféle szépirodalmi példák (pl. Horatius *Ars poeticájának* magyar fordításából: *hát zord legyen ő, haragos, nemnyugvó*; Jókai Mór *És mégis mozog a földjének párbeszédéből: Hát hiszen ide tetszett hívni ben-nünket délre*, stb.) úgy tűnhet számukra, hogy azért elég „jók” ezek az elemek, s mégiscsak tanácsos használni őket, ha már az íróknál és költőknél is szerepeltek.

A 6. osztályos OFI-s tankönyvben a beszédszünetet tárgyaló résznél a következő olvasható: „Felelés közben a tanárodra figyelsz, ő ad számodra visszajelzést. Előfordulhat, hogy betoldott töltelékszavakkal (*ilyen, olyan, így, úgy, izé, szóval, ööö*) húzod az időt. Ilyenkor okkal fog gyanút mindenki, hogy nem készültél. Az a bosszantó, hogy talán érted is az anyagot, csak nehéz megtalálnod a megfelelő szavakat.” – fogalmaz a tankönyv (Vitéz–Valaczkza 2015b: 41). Nagyon sarkított ez a bemutatás, hiszen már több empirikus kutatás (pl. Dér 2010) is igazolta, hogy a felsorolt elemeknek nem csupán a bizonytalanság és az időhúzás lehet a funkciójuk, hanem kifejezhetik a beszélőnek a mondanivalóhoz való viszonyulását, textuális szerepük is lehet és udvariassági jelölőként is állhatnak.

A 10.-es tankönyvben a társalgási stílus jellemzőinél ismét előkerülnek a „valódi funkció nélküli töltelékszók” (Téglásy–Valaczkza 2015: 86). A könyv példaként az *izé, szóval, érted, hát* szavakat hozza, amik nem funkciótlán elemek, hanem diskurzusjelölők. Ráadásul a szöveg a következő mondatával rögtön ellent is mond magának, amikor megjegyzi, hogy a társalgási stílusban a „többi stílusréteghez képest nagyobb szerep jut az indulatszóknak és a módosítószóknak”. Ugyanis éppen az indulatszók és a módosítószók alkotják a diskurzusjelölők – a tankönyv terminológiájával élve töltelékszók – egyik forrástartományát. A következő oldalon még mindig ugyanerre a szóosztályra irányul az egyik feladat, amely azt kéri a diákoktól, hogy gyűjtsenek „legalább tíz olyan töltelékszót vagy kifejezést, amelyet gyakran” használnak. Majd össze kell hasonlítaniuk az eredményt a padtársukkal (uo. 87). Ennél a feladatnál a valós nyelvhasználatból származó adatokkal kell dolgozniuk a diákoknak, s a példák értékelése ebben az esetben a diákok, illetve a tanárok meta-pragmatikai tudatosságától függ. A 10.-es tankönyv összefoglalás részében sem kapcsolódik semmilyen értékítélet a töltelékszavakhoz, azok ugyanis a „változatosság”

és a „képszerűség” mellett a társalgási stílus jellemzőiként vannak felsorolva. A 11.-es munkafüzetben (Téglásy–Baranyai 2015b: 58) szintén a szöveg élőszóbeli voltának egyik vonásaként szerepel a kötőszavakkal való mondatkezdés.

Az OFI-s kötetek fentebb idézett szöveghelyeiből is látható, hogy a kísérleti tankönyvcsalád nem teljesen következetes a töltelékiszavak kezelésében: olykor elítéli, máskor viszont funkcióval bíró elemekként írja le őket.

A tankönyvkorpusz elemzése azt mutatta, hogy a vizsgált munkák nem használták sem a pleonazmus, sem a tautológia terminusokat, csupán a redundancia fogalmát, ám elnagyolt és leegyszerűsített módon mégis foglalkoztak e jelenségekkel. Szende Aladár tankönyve még az erőteljes preskriptív szemléletet közvetítette, s szépirodalmi példaanyagot használt, a kísérleti tankönyvekre ezzel szemben a funkcionális szemléletmód és a hétköznapi példák megjelenése volt jellemző. A különbségek ellenére azonban mind a két munka többségében elmarasztalta és pongyolának minősítette a pleonazmus, a tautológia és a redundancia fogalomkörébe tartozó kifejezéseket, s általában nem tért ki a használatuk lehetséges okaira. Pedig számos kapcsolódási pont lenne a tananyagokban e jelenségek rendszerű bemutatására és funkcióik feltérképezésére. Lássunk tehát néhány ötletet a tanításukra.

4. Néhány ötlet a fölöslegesnek tűnő szerkezetek tanításához

Mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia kötődik a kommunikációhoz, a nyelvhelyességhez, a stilisztikához, a retorikához, a pragmatikához és a grammatikához, vagyis számos tananyagrésznél lehet e jelenségekkel foglalkozni. Például a hangalak és a jelentés tanításakor a szinonimitás kapcsán példákon keresztül be lehet mutatni a tautológiát, míg a grice-i maximákat, a sugallt jelentéseket és az előfeltevéseket tárgyaló órákon a pleonazmust érdemes megemlíteni. Mivel a pleonasztikus szerkezeteknél függőségi viszony van, ezért akár a jelzős és a határozós szintagmák elemzésekor is lehet tárgyalni őket. A pleonazmusoknál a függőségi viszony miatt nem hagyható el a szerkezet feje, viszont egy olyan hiperonim fogalommal lecserélhető a fej, amely nem tartalmazza a fokális komponenst (vö. Lehmann 2005). A kísérleti tankönyvcsalád már 5. osztályban tárgyalja a jelentésmezőt az alá-, a mellé- és a főlrendelt viszonyokkal, így ezek gyakoroltatásához is jó példák volnának a pleonazmusok. A stilisztikában pedig a detrakciós alakzatoknál, illetve a törlés műveleténél is szóba lehet hozni a tautológiát, hiszen ha elhagyjuk a tautologikus kifejezés egyik tagját, akkor sem lesz agrammatikus a szerkezet. Azonban nem a terminusok és a definíciók megtanítására kell a hangsúlyt fektetni, hanem a nyelvi adatok mögött rejlő kommunikációs stratégiák megismertetésére és a beszélői szándékok felfejtésére. Az alakzatok közül pedig nem csupán a detrakciós alakzatok alkalmasak a fölöslegesnek tűnő szerkezetek motivációinak a bemutatására, hanem az alakzatok klasszikus retorikai, pragmatikai és kognitív stilisztikai értelmezésének rövid áttekintése (vö. Nemesi 2009) is rendszerbe foglalhatja a redundanciajelenségek hibás vagy természetes volta melletti érveket.

A példák elemzésekor mindenképpen érdemes kitérni a pleonazmusok motivációjára is (vö. Lehmann 2005). Sokszor az üzenet hangsúlyozása miatt használják

őket, ahogy azt a *pontos másolat, teljesen üres, homlokegyenest ellenkező, pontosan ugyanaz* kifejezések mutatják. A pleonazmusok nyomatékosító szerepe könnyen ellenőrizhető is: a módosító elem emfatikus nyomatékot kaphat, vagyis az előbbi kifejezések első elemére nagyobb hangsúly eshet. De az aktuális tagolással is összefügghet a pleonazmusok használata, a módosító elem ugyanis rematikus szerepet is jelölhet. Például: *előre tervezés, hirtelen sugallat, eredeti forrás*. Olyankor is élhet pleonazmusokkal a beszélő, amikor túl szeretné biztosítani a mondanivalóját, vagyis amikor nem tartja elegendőnek csak a szerkezet fejét használni, hanem a biztonság kedvéért a módosító elemet is kiteszi. Ilyen túlbiztosítás gyakori az idegen eredetű alaptagoknál, ahogy azt a *népi folklór, közös kooperáció, volt exem* példák is mutatják. Az idegen eredetű kifejezések jelentésének sematizálódása, polaritásuk vagy a specifikus szemantikai tartományaik eltűnése is magyarázat lehet arra, miért pontosítják a kifejezést a nyelvhasználók egy jelzővel (pl. *rossz ómen, szörnyű monstrum*). Ezekben a kifejezésekben a jelzett szavak etimológiája és eredeti jelentése vélhetően már kevésbé ismert a mai nyelvhasználók előtt. Máskor pedig a bőbeszédűség, a mondanivaló hosszabbá tétele miatt alkalmaznak pleonazmust. Például: *nemvárt meglepetés, múltbeli tapasztalat, globális világjelenség*. Ilyenkor a módosító elem nem hangsúlyos, mert nincs is lehetséges ellentéte (**várt meglepetés*). De a jóhangzás is motiválhatja a szerkezetek bővítését. Továbbá az adott kifejezés gyakorisága és a beszélő nyelvszokása is befolyásolja a pleonazmus megjelenését. Ha ugyanis egy szerkezetet (pl. *visszatörleszt, jelentős áttörés, ifjú üdvöske*) sokszor használnak, az könnyebben terjedhet tovább anélkül, hogy a beszélők éreznék és kifogásolnák a benne lévő módosító elemet. Azonban fontos a tanítás során kiemelni, hogy a pleonazmusok esetén a kontextus ismerete nélkül nem lehet megítélni a mögöttük megbújó kommunikációs szándékokat.

A redundanciajelenségek különböző fajtáit érdemes minél többféle szövegtípusból származó példával bemutatni, ezzel is rávilágítva a beszédhelyzet sajátosságának a fontosságára. Vigyünk be az órára például dalszövegeket, s nézzük meg, hogy mit fejeznek ki bennük a tautológiák. Íme néhány példa (egy részük forrása Nemesi (2009: 8)):

- (1) Ami igaz, az igaz, hogy a szívemnek vigaszt te tudsz adni drága édes galambom. (Hídvégi Band: *Ami igaz, az igaz*)
- (2) Szép volt, ami szép volt, rossz volt, ami rossz volt, csupán a beteg mókus rágódik a múlton. (Csepregi Éva: *Kék korszak*)
- (3) Ébredés, változás, minden új nap új. Ölelj át, mitől félsz ennyi hajnalon túl? (Horváth Charlie: *Az légy, aki vagy*)
- (4) A jövőt nem sejtethetem, ahogy lesz, úgy lesz. (Hollós Ilona: *Ahogy lesz, úgy lesz*)
- (5) De hidd el, titok még a titok még. (Sickratman: *Évvel a dalban*)

Már a dalszövegeknél is látható, hogy a tautológiát a beszélők olykor nyomatékosításra, a stílushatás fölerősítésére használják, máskor magyarázatra vagy pontosításra, megint máskor pedig a beszélői attitűd kifejezésére (vö. Hussein–Said 2017). A diákokkal kedvenc együtteseik dalszövegeiből gyűjtethetünk tautológiát tartalmazó részeket, s a gyűjtött dalszövegeket később a leíró nyelvészeti ismereteket

tanító órákon, például mondatelemzések, a szófajok tanításakor vagy épp a szövegten és a stílisztika anyagrészek oktatásánál is felhasználhatjuk.

Arra is érdemes fölhívni a figyelmet, hogy a szövegtípus jellegzetességei meghatározzák, hogy milyen redundanciajelenségek és milyen céllal fordulnak elő bennük. A reklámokra mind a tautológiák, mind a pleonazmusok jellemzőek. Tautológiaként főként rokon értelmű jelzők halmozása figyelhető meg, például: *fájdalmas és kellemetlen tünetekkel jár, Kényelmetlen és költséges a bankszámlája?*; de ugyanannak a fogalomnak a szinonimával való ismétlése is megjelenik, ilyen például a gyógyszerreklámokban szereplő *gyomorégés és savtúltengés* szó szerkezet (Lócsi 2017: 171). Ezeket a kifejezéseket a jelentősebbé tétel érdekében használják a reklámozók (uo.). A tautológiák mellett a pleonazmusokkal is élnek a hirdetések. Például: *ingyenesen hívható zöld szám, ingyenes ajándék, hozzáadott bónusz*. A reklámok pleonazmusainak fő célja a figyelemfelhívás és a manipuláció, emellett azonban a hirdetésekben megjelenő szerkezetek esetén a nyomatékosításnak, a megjegyezhetőségnek és a jóhangzásnak is szerepe van. A laikus nyelvhasználók is előszeretettel használják a pleonazmust az apróhirdetésekből, illetve egyéb reklámokban, ezekkel nap mint nap találkozhatnak a diákok az internet különböző szövegtípusaiban is. Különösen az *eredeti* és az *originál* szavak egymás utáni szerepeltetése gyakori a hirdetésekben, ahogy azt az alábbi, internetről gyűjtött példák is mutatják: *eredeti originál bontatlan HP XL-es festékpátron, eredeti original aloe vera spray, eladó originál eredeti rap – hiphop cd-k*.

Megint más célból alkalmazzák a közéletben a tautológiákat. A politika nyelvében a terjedősségnek a nyomatékosítás mellett még a túlbiztosítás és a bőbeszédűség is lehet a motivációja, a politikus gyakran így próbál érvényt és presztízst szerezni a mondanivalójának. Az idegen szavak mellett kirakott magyar megfelelő pedig a megértetésen túl a nyomatékosítást is szolgálhatja. Például: *retorziót alkalmazott a hibák megtorlására, ez tény és faktum*. A sajtó nyelvében is megjelennek a redundáns elemek, s a használatuk oka általában ugyanaz, mint a politikában. Bizonyos kifejezések pedig a gyakori használat folytán állandósulnak (pl. *katonai hadművelet, globális világjelenség*), s már fel sem tűnik redundáns voltuk.

A hétköznapi társalgásokból is kellene példákat gyűjtetni a diákokkal a redundanciajelenségekre, megmutatván, hogy különféle motivációk állhatnak a használatuk hátterében. Kommunikációval foglalkozó órákon például érveket lehet hozni az alábbi (6)–(7) párbeszédekben szereplő redundanciajelenségek helyénvalóságára. Mindkét példát a szerző 2019 nyarán egy külföldi utazás során hallotta, tehát a példák valóságok, nem konstruáltak.

- (6) Kontextus: Panni megismerkedik egy konferencián Jánossal. János érdeklődik, hogy mikor lesz Panni előadása. Panni elmondja, hogy másnap. János azonban nem megy el Panni előadására, ám másnap délután elnézést kér tőle, s azzal indokolja tettét, hogy az évek óta nem látott unokatestvére hívta el egy találkozóra. Mire Panni az alábbi mondja: *A család az család*.

Panni *a család az család* megnyilatkozásában a kategorizáció sajátos művelete valósul meg: a beszélő egyszerre használja a *család* szót egy kategória prototípusaként és a prototípust jellemző tulajdonságok együtteseként is. Ugyanilyen kategorizáció látható a (7) alatti példában is.

- (7) Egy görögországi kiránduláson az idegenvezető Nagy Sándorról és az apjáról, II. Philipposz makedón királyról mesél. Elmondja, hogy több elmélet van arra, hogy hogyan halt meg II. Philipposz. Miután néhány teóriát ismertet, a következőt mondja: *A történelem az történelem*, II. Philipposz meghalt.

A redundanciajelenségek közül érdemes a *deviszont* szerkezetet is bevenni az órára (vö. Schirm 2015). E kettős kötőszó helytelenítése abban a nyelvi mítoszban gyökerezik, amely szerint „azonos funkciók ismétlődése felesleges és kerülendő a nyelvhasználatban” (Domonkosi 2007: 141). Azonban a *de* és a *viszont* a magyar nyelv történetének minden szakaszában többféle szerepkörrel bírt, ezért a jelenség tárgyalására nem csupán a nyelvművelés és a stilisztika órák alkalmasak, hanem a magyar nyelv történeti változását tárgyaló anyagrészek is. A *deviszont* régiségének illusztrálására jó példa az 1530 és 1532 között az óbudai klarisszák számára készült Tihanyi Kódexből származó alábbi adat: *El végeztem val'a az feidelomsegot fel uennom: de vizonth urnak parancolatya zerent: alkotmasb ennekom magamat mindontoknek zolgaiul zorzenom*. E példában a „*de* kötőszó a szembeállítást jelölő *viszont* kötőszóval együtt a megszorító ellentét meglepőbb, élesebb voltát jelöli” (Papp 1995: 736). Mivel a két ellentétes kötőszó együttese nyomatékosabban fejezi ki az ellentétet, ezért már a 16. századtól kezdve éltek a kötőszóhalmozással a mondanivaló hatásának fölerősítése miatt a fordítók és a kódexmásolók. Majd a szerkezet a szépirodalomban is megjelent: használta többek közt Zrínyi Miklós, Szenczi Molnár Albert és Pázmány Péter is. A 16–17. században pedig a *viszont* szót gyakran még egy rag funkciójú *-g* nyomósító elemmel is ellátták, így az *viszontag* formában is megjelent. Mind a *de viszont*, mind pedig a *de viszontag* többféle jelentést közvetített ekkoriban: egyrészt ellentétes kötőszóként az 'ellenben, de' szavak szinonimáiként álltak, másrészt határozószóként 'viszonzásul, válaszul, hasonlóképpen' értelemben szerepeltek. E többféle jelentés bemutatására és a kontextus szerepének a fontosságára a fent említett szerzőktől számos példát lehet hozni. Az alábbi példák egy részében (a (8) és a (11) példákban) a határozószói jelentés figyelhető meg, míg a másik részük (a (9), (10) és (12) példák) az ellentétes jelentést mutatja.

- (8) Az úrnak dicséretet éneklek, / Valamíg én ez világon élek, / Az Úr Istent én egész életemben / Dicsérem és áldom szép éneklésben, / De viszontag azt kérem ötöle, / Hogy éneklésem jókedvvel vegye, / És osztán teljes szívemből örvendek, / Szép énekeket mondván szent nevének.
(Szenczi Molnár Albert: 104. *zsoltár*)
- (9) Fölnevelem én egy szarvát / Az én szolgámnak, Dávidnak, / Kit én fölcentem magamnak, / Fölkészítöttem lámpását, / Hogy lássa világát annak. / De viszont ő ellenségét / Öltöztetem nagy szégyenben, / Midőn az koronát fején / Meglátják és dicsőségét, Hogy megvirágzik ékessen.
(Szenczi Molnár Albert: 132. *zsoltár*)
- (10) soha az pap uram gratiájában ne gyönyörködjem, se ne is vegyem, de viszont bizony rajtam való hatalmát sem engedem
(Zrínyi Miklós Rákóczi Györgynek írott levele)

- (11) Hasonlóképpen más helyen ezen szent doktorok arra tanítanak; hogy midőn a szőlővesszőt látjuk, eszünkbe jusson állapotunk: hogy noha minket Isten, mint szép szőlőt bégyepelt, béárkolt, megmetszett, megkarózott malasztjának és szent példájának vastagító támaszival: de viszontag azt kívánja tőlünk, hogy a szőlőtőben maradjunk, nevedjünk, gyümölcsözőzzünk; és midőn homlítás által bévermeltetünk, föld alá bújtatunk, örömmel szenvedjük. (Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalaúz*)
- (12) Mivelhogy oly szükséges minden rendbéli embernek az igaz tudomány és igaz vallás, hogy e nélkül lehetetlen, hogy senki ez világon az Istennek megszentelő malasztjában, az másvilágon az örök boldogságban részes lehessen: eleitől fogva azon incselkedett és mesterkedett legfőképpen az emberi nemzetnek ellensége, hogy tévelygésnek konkolyát hintené az Úr mezejébe, és az üdvösségnek fundamentomát, az igaz tudományt, felbontaná. De viszontag, az mi kegyes Üdvözítőnk, az ő jóvoltából minden üdőben oly bizonyos módot adott az igaz és hamis vallás ismérétre, hogy nemcsak az írástudó bölcsek, de az együgyű parasztok is, ha akarták, nyilván megismerhették az igazságot.
(Pázmány Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*)

E példákat célszerű csoportmunkában feldolgozni: minden csoport megkapja mind az öt idézetet, majd el kell döntenüik, melyikben szerepel a határozószói és melyikben a kötőszói jelentése a *de viszont*-nak, illetve a *de viszontag*-nak. S nem csupán a szerkezet jelentését kell meghatározniuk, hanem érveket is kell hozniuk a választott jelentése a szöveggörnyezet alapján. Majd a példában szereplő használati körrel megegyező példamondatot kell írniuk, ám a szövegtípust (pl. reklám, időjárás-jelentés, stand-up comedy) ők választhatják meg.

A *deviszont* szinkrón jelentéseinek a feltérképezéséhez pedig a *Magyar nyelv nagyszótárának* V. kötetében szereplő szócikket (lttzés 2013: 1214–1215) is fel lehet használni, mégpedig úgy, hogy egyenként kiírjuk a szócikkben lévő példákat és a szerepköröket, odaadjuk e cetliket a diákoknak, akiknek párosítaniuk kell az adatokat és a funkciókat. Majd pedig internet használatával nekik kell minél többféle szerepű *deviszont*-os példát gyűjteniük egy adott szövegtípusból, például fórum-hozzászólásokból, tweetekből, politikai beszédekből vagy szépirodalmi szövegekből. Az internetről származó példának az oktatásba való bevonásával felerősíthető a diákoknak az anyanyelvi ismeretek iránti motivációja (vö. Szerdi 2018). A *deviszont* 1772 és 2010 közti adatainak a bemutatásához pedig rendkívül jó forrás lehet a *Magyar történeti szövegtár* (<http://clara.nytud.hu/mtsz>), amely a *de viszont* szókapcsolatra 144 találatot ad (Sass 2017).

A fentebb ismertetett tanítási ötletek jól mutatják, hogy a pleonazmusok és a tautologikus kifejezések tanítása a nyelvi tevékenység kontextuális jellege, pragmatikai aspektusa miatt fontos. Az egyes jelenségekhez kötődő történeti változások ismertetésével pedig még a nyelv rendszerszerűségére is példát lehet mutatni.

A tanítás során célszerű heurisztikus eljárást alkalmazni, vagyis hagyni, hogy a diákok maguk fedezzék föl a redundanciajelenségek jellegzetességeit és a használatuk mögött rejlő motivációkat. Korpuszként ehhez a felfedeztető munkához a

különbéle szóbeli, írásbeli és írott beszélnyelvi szövegtípusokon kívül felhasználhatók a korábbi évek magyar nyelv és kommunikáció tankönyveinek kapcsolódó részei is. Ezeknek az elemzésével a tanulók nem csupán a nyelvművelés, a nyelvtörténet, a stilsztika, a retorika és a pragmatika szempontjaival ismerkedhetnek meg, hanem a tankönyvszövegek és a saját gyűjtésű nyelvhasználati adatok összevetésével a kritikai gondolkodásuk is fejlődhet.

5. Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a redundanciajelenségek közé tartozó pleonazmus és tautológia fogalmak bemutatása közel sem egységes a nyelvészeti szakmunkákban. E jelenségek megítélése ugyanis nagymértékben függ a kiadvány nyelvszemléletétől. Ám ez a sokféleség a nyelvtankönyvekben egyelőre nem jelenik meg, azok általában leegyszerűsítve, szófőlslegként jellemzik az említett jelenségeket, ahogy azt egy klasszikus nyelvtankönyv (Szende 1994) és az újgenerációs tankönyvcsalád elemzése is mutatta. Némi elmozdulás azonban megfigyelhető az újabb tankönyvekben: az elmarasztalás mellett már meg van említve a közléshelyzetnek, a szövegtípusnak és a beszélői szándéknak a szerepe is. A megemlítésen túl azonban ezeket részletesen, a diákokhoz közeli, hétköznapi példákon keresztül is be kellene mutatni, s kitérni a redundanciajelenségek motivációjára és tipizálási lehetőségeire.

Végezetül egy redundánsnak tűnő pleonazmussal zárom a tanulmányomat: bízom benne, hogy nem volt fölösleges szófőlsleg az írásom, s sikerült megmutatnom, hogy nem fölösleges fölöslegesnek tűnő szerkezeteket rendszerszerűen és fölfedeztetve tanítani, mert a fölöslegesség látszata mögött számos, egyáltalán nem fölösleges nyelvhasználati stratégia húzódhat meg, amelyek felismertetése segítheti a diákok metapragmatikai tudatosságának és kritikai érzékének a fejlődését.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

Korpusz

Szende Aladár 1994. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Téglásy Katalin – Baranyai Katalin 2015a. *Magyar nyelv 11*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Téglásy Katalin – Baranyai Katalin 2015b. *Magyar nyelv 11. Munkafüzet*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Téglásy Katalin – Valaczka András 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció 10*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Vitéz Annamária – Valaczka András 2015a. *Magyar nyelv és kommunikáció 5*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Vitéz Annamária – Valaczka András 2015b. *Magyar nyelv és kommunikáció 6*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet.

Hivatkozások

- Adamikné Jászó Anna 2010. Tautológia. In Adamik Tamás (főszerk.) *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 1198–1200.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Celldömölk: Pazu-Westermann.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 18:159–170.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71) Dunaszerdahely, Budapest: Gramma Nyelvi Iroda, Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- H. Varga Márta 2008a. Kötelező pleonazmusok a magyar nyelvtanban. *Édes Anyanyelvünk* 30/2:8.
- H. Varga Márta 2008b. Nem kötelező redundancia a magyar nyelvtanban. *Édes Anyanyelvünk* 30/3:7.
- H. Varga Márta 2008c. Redundáns jelenségek a magyar grammatikában. *Magyar Nyelvőr* 131/3:354–366.
- H. Varga Márta 2009. Az ún. fakultatív módon redundáns grammatikai jelenségekről. *Hungarológiai Évkönyv* 10/1:20–26.
- Hussein, Abbas Lutfi – Nadya Khairy Muhamed Said 2017. Functionality of tautology in some selected american song lyrics and poems. *Journal of the College of Languages* 36:187–214.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2013. *A magyar nyelv nagyszótára*. Vol. V. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Jenei Teréz 2010. Pleonazmus. In Adamik Tamás (főszerk.) *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 943–945.
- Jenei Teréz – Minya Károly 2008a. Pleonazmus. In Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. (A magyar nyelv kézikönyvei 15) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 465–467.
- Jenei Teréz – Minya Károly 2008b. Tautológia. In Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. (A magyar nyelv kézikönyvei 15) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 583–584.
- Kovalovszky Miklós 1953. Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. In Lőrincze Lajos (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–197.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lehmann, Christian 2005. Pleonasm and hypercharacterisation. In Geert Booij – Jaap van Marle (szerk.) *Yearbook of Morphology 2005*. Heidelberg: Springer Netherlands. 119–154.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez : Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123/1:116–127.
- Lózsai Tamás 2017. *A reklám mint érvelés*. PhD disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. doi:10.15476/ELTE.2017.041.

- Minya Károly 2008. Stíluserevény vagy stílusvétség a pleonazmus és a tautológia? *Edes Anyanyelvünk* 30/5:8.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 719–757.
- Rácz Endre 1983. Beszédtöltelék. In Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv 1: A–K*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 323–324.
- Rumbold Éva 2000. A tautológia többletjelentése. *Iskolakultúra* 2000/3:52–58.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban. A kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Schirm Anita 2008. A hát diskurzusjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Jel és jelentés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83) Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó. 289–296.
- Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők a nyelvtudományban és az oktatásban. In Hegedűs Orsolya – Pšenáková Ildikó (szerk.) *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért I*. Nyitra: Közép-európai Tanulmányok Kara Konstantin Filozófus Egyetem. 73–78.
- Schirm Anita 2015. Deviszont vannak még érdekességek a deviszont körül. Weboldal. *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/hirek/deviszont-vannak-meg-erdekessegek-a-deviszont-korul> (2019. június 30.).
- Schirm Anita 2016. A diskurzusjelölők megközelítése a nyelvtankönyvekben. *Acta Academiae Agrimensis. Sectio Linguistica Hungarica* 43:108–121.
- Sinkovics Balázs 2011. *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás*. PhD disszertáció. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. doi:10.14232/phd.828.
- Sólyom Réka 2012. *Becéloz, betámad, bevállal* – a be igekötős neologizmusaink szemantikájáról. In Parapatics Andrea (főszerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 203–213.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve*. (A Magyar nyelv kézikönyvei 7) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szende Aladár 1985. Pongyola stílus. In Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv 2: L–Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 520–525.
- Szerdi Ilona 2018. Szófajtani gyakorlatok netnyelvi példákkal. In Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.) *A magyar mint anyanyelv, kisebbségi és idegen nyelv oktatási kérdései és oktatási segédletei*. Komárom: Selye János Egyetem. 238–248.
- Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? *Magyar Nyelvőr* 110/3:268–273.
- Tóth Etelka 2014. Korpusznyelvészet és a tankönyvek. In Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.) *Tanulmányok a tankönyvkutatás feladatairól, módszereiről*. Bratislava: Terra. 81–103.

Ward, Gregory L. – Julia Hirschberg 1991. A pragmatic analysis of tautological utterances. *Journal of Pragmatics* 15/6:507–520. doi:10.1016/0378-2166(91)90109-B.

A szerzőről

Schirm Anita Junior Prima díjas nyelvész, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a diskurzuselemzés, különösen a diskurzusjelölők története és szinkrón státusa.
Elérhetősége: schirmanita@gmail.com